

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI DAXİLİ İŞLƏR NAZİRLİYİ

POLİS AKADEMİYASI

KAFEDRA: «Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi»

FƏNN: «Hüquq nəzəriyyəsi-1»

M Ü H A Z İ R Ə

***MÖVZU № 4. «HÜQUQ VƏ DÖVLƏT CƏMİYYƏTİN SİYASİ
SİSTEMİNDƏ»***

B A K I - 2014

MÖVZU. « HÜQUQ VƏ DÖVLƏT CƏMİYYƏTİN SİYASİ SİSTEMİNDƏ»

P L A N

GİRİŞ

1. Siyasi sistemin anlayışı və formaları.
2. Cəmiyyətin siyasi sisteminin elementləri.
3. Demokratiyanın anlayışı, mahiyyəti, və formaları.

NƏTİCƏ

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Bakı, 2003.
2. «Siyasi partiyalar haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 03.06.1992 (əlavə dəyişikliklərlə: 25.06.1992, 05.XI. 1996)
3. «Qeyri-hökumət təşkilatları haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanunu, 13
4. «Dini etiqad azadlığı haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanunu 20.08.1998 (əlavə dəyişikliklərlə:07.06.1996; 5.10.1996; 27.12.1996; 10.11.1997).
5. Ceyhun Süleymanov «Referendum xalq hakimiyyətinin bilavasitə demokratiya formasıdır», Bakı, 2004
6. H.Şirəliyev, Ə.Əhmədov «Politologiya», Bakı, 1997.
7. B.Qubadoğlu «Politologiya», Bakı, 1999.
8. V.N.Xropanyuk «Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi», Bakı, 1995.
9. Orhan Seçkin «Devlet güvenligi ve haberalma», Türkiyə Polis Akademiyası başkanlığı, 2001.

GİRİŞ

Siyasi sistem heç də həmişə mövcud olmamışdır. Siyasi sistemin meydana gəlməsi dövlətin yaranması ilə bilavasitə bağlıdır. Cəmiyyətin siyasi sistemində dövlətlə yanaşı, siyasi və ictimai təşkilatlar da daxildir. Məlumdur ki, tarix boyu mülkiyyətin tipləri və formaları dəyişmiş və bununla birlikdə sinfi sturukturların tipləri də dəyişmişdir. Təbii ki, buna uyğun olaraq siyasi münasibətlər, baxışlar və iradələr bir sözlə, cəmiyyətin bütün siyasi təşkili və siyasi həyatı dəyişmişdir. Deməli, cəmiyyətin siyasi təşkilinin tarixən bir sıra rəngarəng formalar olmuşdur. Lakin, siyasi təşkilin hər bir tipinin müxtəlif təzahür formaları, bu və ya digər ölkənin konkret şəraiti, sinfi qüvvələrin nisbət və hakim təbəqələrlə hökumət koalisiyasında iştirak edən siyasi partiyalar arasında bağlanmış ittifaqların və bolkların xarakteri ilə bağlı olan növləri vardır. Hazırki suveren dövlətlərin siyasi təşkilində mühüm ünsürlər bunlardır: dövlət hakimiyyəti, onun bu və ya digər formaya malik atributları və qanunverici təşkilatları, siyasi partiyalar, kütləvi ictimai-siyasi və digər təşkilatlar.

SUAL 1. Siyasi sistemin anlayışı və formaları

Görkəmli mütəfəkkir fon Bertalanfi tərəfindən hazırlanan ümumi sistem nəzəriyyəsinə əsaslanaraq, ilk dəfə İ. Parsons cəmiyyəti öz növbəsində iqtisadi, siyasi, mənəvi sistemlərdən ibarət olan mürəkkəb idarəetmə sistemi kimi nəzərdən keçirmiş və belə bir fikir irəli sürmüşdür ki, siyasi sistemin təyinatı ümumi məqsədlərin işlənilib-hazırlanması, cəmiyyətinin inteqrasiyasıdır.

Siyasi sistem nəzəriyyəsinin yaradıcısı Parsonsun ideyalarını inkişaf etdirən amerikalı alim C.İston sayılır. O, 1953-cü ildə «Siyasi sistem» adlı monoqrafiya çap etdirmiş, siyasi sistemi ilk dəfə olaraq xaricdən daxil olan impulslara cavab verən, özünütənzimləyən canlı orqanizm kimi səciyyələndirilmişdir.

SİYASİ SİSTEM – hakimiyyəti həyata keçirən, cəmiyyətin işlərini idarə edən, siyasi proseslər, dövlətlər, millətlər, sosial qruplar arasındakı qarşılıqlı münasibətləri nizamlayan, siyasi sabitliyi, sülh və tərəqqini təmin edən dövlət və qeyri-dövlət sosial-siyasi təsisatların məcmusudur.

«Siyasi sistem» anlayışı geniş və konkret mənada işlədilir. Konkret (məhdud) mənada siyasi sistem əsasən hakim partiyaların, siniflər və sosial qrupların, dövlət və ictimai təşkilatların, siyasi partiya və təşkilatların bütöv və qarşılıqlı əlaqəsini ifadə edir. Geniş mənada siyasi sistem siyasi münasibətləri, siyasi şüuru və cəmiyyətin siyasi təşkilini özündə birləşdirən siyasi üstqurumunun bir hissəsidir.

Cəmiyyətin siyasi sistemi tarixi hadisədir və onun meydana gəlməsi cəmiyyətin inkişafı ilə bilavasitə bağlıdır. Belə ki, ibtidai icma quruluşunda heç bir siyasi qurum, siyasi münasibətlər olmadığından, qəbilə və tayfa şəraitində daxili münasibətləri tənzim edən hər hansı bir dövlət, qanun və ya digər siyasi təşkilat mövcud ola bilməzdi və buna ehtiyac da yox idi. Siyasi sistemin meydana gəlməsi cəmiyyətin təbəqələrə bölünməsi və ictimai münasibətlərin tənzimlənməsi üçün istifadə edilən siyasi metodların zəruriliyi ilə bağlıdır.

Siyasi sistemin sturukturu ilə əlaqədar müxtəlif elmi nöqteyi-nəzərlər qərarlaşıb. Q. Almond hesab edir ki, siyasi sistem dövlət və qeyri-dövlət təşkilatlarının siyasi davranışının müxtəlif formalarıdır. Hindistanlı politoloq P. Şaranın fikrincə, siyasi sistemin başlıca ünsürləri hakimiyyət (resursların rəqabət

aparan quruplar arasında paylanması), mənafe, siyasət, siyasi mədəniyyətdir. Siyasi sistemin quruluşu barədə daha geniş yayılmış nöqtəyi-nəzər bundan ibarətdir ki, siyasi sistemin tərkibində təsisatlanmış, normativ, funksional, kommunikativ və mədəni yarım sistemlər kimi üsürlər fərqləndirilməlidir. Təsisatlanmış sistemə dövlət, siyasi partiyalar, siyasi hərəkatlar kimi struktur üsürlər daxildir. Normativ yarım sistemi normalar (siyasi), ənənələr, əxlaq, siyasi davranış etikasından və s. kimi üsürlər təşkil edir. funksional yarım sistem siyasi fəaliyyətin forma və istiqamətlərində, siyasi hakimiyyətin həyata keçirilməsi üsul və metodlarında öz ifadəsini tapır. Kommunikativ yarım sistem siyasi sistem daxilində müxtəlif yarım sistemlərin və struktur üsürlərin qarşılıqlı əlaqəsi və qarşılıqlı fəaliyyətinin forma və prinsiplərini əhatə edir.

Siyasi sistemlərin klassik təsnifatı ilk dəfə 1956-cı ildə Q. A. Almon tərəfindən irəli sürülmüşdür. O, siyasi sistemləri 4 əsas kateqoriyaya bölünmüşdür:

1. İngilis-amerikan siyasi sistemlər;
2. Kontinental Avropa siyasi sistemlər;
3. Sənayeyə qədərki, yaxud qismən sənaye cəmiyyətlərindəki siyasi sistemlər;
4. Totalitar siyasi sistemlər;

Bu cür bölgədə ilk iki tip demokratik siyasi sistem, sonrakı iki tip isə, qeyri-demokratik siyasi sistemlərdir.

Siyasi sistemin ən geniş yayılmış təsnifatı onun ingilis-amerikan, totalitar və kontinental Avropa sistemlərinə bölünməsidir.

İngilis-amerikan siyasi sistemini rasionallığa, vətəndaşların və siyasi elitanın qarşılıqlı dözümlü və loyallıq münasibətlərinə əsaslanan siyasi mədəniyyət səciyyələndirir. Bu sistem sabitdir, səmərəlidir və özünü tənzimləmək qabiliyyətinə malikdir. Hakimiyyətin aydın müşahidə edilən bölgüsü, ingilis-amerikan siyasi sistemin xarakterizə edən cəhətlərdən biridir.

Totalitar siyasi sistemdə hakimiyyət ciddi surətdə bürokratiyanın əlində cəmlənir, cəza orqanları yüksək fəaliyyət nümayiş etdirir. Vətəndaşların siyasi fəallığı

isə dövlət tərəfindən məqsədyönlü şəkildə təşkil edilir və hətta, bəzən məcburi xarakter daşıyır.

Kontinental Avropa siyasi sistemində köhnə və yeni siyasi mədəniyyət qarşılıqlı təsir şəraitində fəaliyyət göstərir. Bu sistem əsasən Fransa, Almaniya və İtaliyada mövcuddur. Skandinaviya ölkələri adətən, ingilis-amerkan və kontinental Avropa siyasi sistemləri arasında mövqe tuturlur.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, cəmiyyətin siyasi sistemi tarixi hadisədir. O, öz inkişafı prosesində bir çox mərhələlərdən keçmişdir. Hər bir cəmiyyət öz tarixində müxtəlif siyasi strukturlara malik olmuşdur. Tarixə məlum olan siyasi sistem formaları bəşəriyyətin inkişafı ilə bağlı olaraq, özünün ilkin formasından daha yüksək formalara doğru inkişaf etmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, keçmişdə mövcud olan siyasi sistemlərin bəzi atributlarına, idarəetmə formalarına hal-hazırda da rast gəlmək mümkündür. Hələlik tarixə məlum olan siyasi sistemin formaları aşağıdakılardır:

1. Aristokratiya (yunanca aristokratia-ən yuxarıların, adlı-sanlıların hakimiyyəti) dövlət hakimiyyətinin imtiyazlı kübar azlığın əlində cəmləşdiyi idarəçilik formasıdır. Bu idarəçilik forması quldarlıq cəmiyyətində mövcud olmuşdur. Bu formanın nəzəri əsasları Platon və Aristotel tərəfindən hazırlanmışdır. Aristokratiya üsulu ilə idarəçilik ilk dəfə Qədim Roma və Yunanıstanda meydana gəlmişdir.

2. Avtokratiya (yunanca autokratia-mütləqiyyət) bir şəxsin qeyri-məhdud və nəzarətsiz tam hakimiyyətindən ibarət idarə formasıdır. Qədim Şərqi istibdad monarxiyaları, Qədim Yunanıstanın bəzi dövlətlərinin istibdad idarə üsulları, Roma və Bizans imperiyaları, yeni dövrün mütləqiyyət monarxiyaları misaldır.

3. Avtoritarizm (latınca auctoritas-hakimiyyət, nüfuz) siyasi hökmranlığın antidemokratik sistemidir. Dövlət quruluşu kimi avtoritarizm bir şəxsin qeyri-məhdud hakimiyyətidir. Avtoritarizm sistemi şəraitində demokratik qərarlar ya çıxarılmır, ya da saxta xarakter daşıyır. Bu idarəçilik formasında hökuməti xalq yaratmış və ona nəzarət etmir. Avtoritarizmin despotiya, totalitarizm, monarxiya, tiraniya, hərbi polis və faşist recimləri kimi tarixi formaları mövcuddur.

4. Pentokratiya (yunanca sərvət, güc, hakimiyyət) siyasi hakimiyyətin formal və faktik olaraq hökümran təbəqələrin ən varlı dairələrinin əlində cəmləşdiyi quruluşdur.

5. Oxlokratiya (yunanca ohlos-qara kütlə, kratos-hakimiyyət) idarə olunmayan qara kütlənin hakimiyyəti deməkdir. Bu idarəetmə üsuluna son zamanlar dağılmış Sovet İttifaqında rast gəlmək mümkün idi. Bu da dövlət strukturlarının zəyifliyi, onların siyasi hədisələrin qabağda gedə bilməməsi ilə bağlı idi.

İdarəetmənin ən hümanist, demokratik, xalq yönümlü, qanunun aliliyinə hörmət edən ən yüksək forması demokratiyadır ki, bu barədə mövzunun III sualında və növbəti mövzularda ətraflı məlumat verəcəyik.

SUAL 2. Cəmiyyətin siyasi sisteminin elementləri

Siyasi sistem cəmiyyət həyatının bütün sahələrinə təsir edir. Bu təsir onun strukturu və funksiyaları vasitəsilə həyata keçirilir. Siyasi sistemin aşağıdakı funksiyaları vardır:

1. Cəmiyyətin məqsəd və vəzifələrinin müəyyən edilməsi, onun fəaliyyət proqramının hazırlanması;
2. Qarşıda duran məqsədə və vəzifələrə nail olmaq yolunda cəmiyyətin fəaliyyətini (əsasən siyasi) təşkil etmək;
3. Sınıfı, milli və digər sosial-siyasi münasibətlərin nizamlanması yolunda siyasətin həyata keçirilməsi;
4. Kütlənin ictimai şüurunun formalaşdırılması.

Bu funksiyaları yerinə yetirmək məqsədilə cəmiyyətin ayrı-ayrı siyasi təsisatlar yaradır ki, bu təsisatları da ümumi, obyektiv maraq birləşdirir. Belə məqsədsiz cəmiyyət nə yarana, nə də inkişaf edə bilməz. Bu maraq və məqsəd isə insanları cəmiyyət üzvlərinin müxtəlif maraqlarını əlaqələndirən vahid hakimiyyət altında birləşdirməkdir.

Dövlət cəmiyyətdən ayrılaraq, onun əsas hakim siyasi təşkilatına çevrilir. Dövlət hakimiyyəti-cəmiyyəti birləşdirən, təşkil edən və məcbur edən başlığa qüvvədir. İctimai birləşmələr sistemində dövlətin xüsusi yeri aşağıdakı amillərlə şərtlənir:

1. Dövlət bütün ölkə miqyasında yeganə tam hakimiyyətli təşkilatdır;
2. Dövlət cəmiyyətin əsas inkişaf istiqamətlərini hamının və hər kəsin mənafeyinə uyğun olaraq müəyyən edir;
3. Dövlət ölkə daxilində və beynəlxalq aləmdə yeganə rəsmi təşkilatdır.

Qeyri-dövlət təşkilatlarına belə əlamət və xüsusiyyətlər məxsus deyil. Onlar ictimai həyatın dəqiq müəyyən olunmuş sahəsində öz məzmunu və həcminə görə məhdud vəzifələri yerinə yetirir, müəyyən məsələləri həll edirlər. Dövlətdən başqa digər siyasi təsisatlar müəyyən məqsədlə yaradılır və bir qrup insanların mənafeyinə xidmət edir. Belə məqsəd və funksiyalarına görə siyasi sisteminin digər elementləri (dövlət istisna olmaqla) 3 əsas qrupa bölünür:

1. Sırf siyasi təşkilatlar-insanların siyasi mənafeələrini qorumaq üçün yaradılan təşkilatlardır. «Siyasi partiyalar haqqında» Azərbaycan Respublikası qanununa görə, siyasi partiya dedikdə, ümumi ideyaları və məqsədləri olan, ölkənin siyasi həyatında iştirak edən vətəndaşların birlikləri nəzərdə tutulur. Həmin qanunun «Siyasi partiyalar və dövlət» adlanan III fəslində deyilir». Öz Nizamnamələrində, proqram sənədlərində, başqa aktlarda müəyyən edilmiş məqsədləri və vəzifələri həyata keçirmək üçün siyasi partiyalar:

- məqsədləri və fəaliyyəti barədə məlumatları sərbəst yayır;
- könüllülük əsasında birləşib, siyasi bloklar, ittifaqlar, federasiyalar, birliklər yaradır;
- seçkilərdə demokratik yolla iştirak edir;
- dövlət orqanlarının qərarlarının hazırlanmasına demokratik yolla təsir göstərir;
- dövlət orqanları və ictimai orqanlarda öz üzvlərinin mənafeyini təmsil edir və qoruyur.

Siyasi partiyalar dövlət orqanlarının və vəzifəli şəxslərin fəaliyyətinə qarışa bilməzlər.

2. Qeyri-hökumət təşkilatları (maliyyə, təhsil, idman, mədəniyyət və s. sahədə). «Qeyri-hökumət təşkilatları haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununa görə qeyri-hökumət təşkilatı təsis sənədlərində müəyyən olunmuş məqsədlərlə, ümumi maraqlar əsasında birləşmiş bir neçə fiziki və ya hüquqi şəxsin təşəbbüsü ilə yaradılmış könüllü, özünüidarəedən, öz fəaliyyətinin əsas məqsədi kimi gəlir əldə etməyi nəzərdə tutmayan və əldə edilən gəliri öz üzvləri arasında bölməyən təşkilatdır.

Qeyri-hökumət təşkilatları qanunlarla qadağan olunmamış məqsədlər üçün yaradıla və fəaliyyət göstərə bilər. Qeyri-hökumət təşkilatları seçkilərdə iştirak edə bilməz, siyasi partiyalara maliyyə və başqa yardım göstərə bilməz.

Qeyri-hökumət təşkilatlarının bütün hüquqları dövlət orqanları tərəfindən qorunur. Qeyri-hökumət təşkilatları qanunvericilik çərçivəsində öz fəaliyyətini

müstəqil olaraq həyata keçirmək hüququna malikdir. Dövlət hakimiyyəti orqanları bu təşkilatlara maliyyə və başqa formada yardım edə bilirlər;

3.Dini təşkilatlar. «Dini etiqad azadlığı haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanununa görə, dini icmalar, idarələr və mərkəzlər, qardaşlıqlar, dini tədris müəssisələri, onların birlikləri dini qurumlardır. Dini təşkilatlar yetkinlik yaşına çatmış şəxslərin dini etiqad azadlığı hüququnun birgə həyata keçirilməsi, həmçinin, dini etiqadı və dini yaymaq üçün yaradılmış könüllü qurumlardır. Dini qurumların xahişi üzrə dövlət orqanları ilə razılaşma əldə edilməsində və dövlət orqanları tərəfindən həlli tələb olunan məsələlərdə onlara yardım göstərilir.

Dini təşkilatlar hər bir cəmiyyətdə özünəməxsus rola malikdir. Bu rol müxtəlif ölkələrdə müxtəlifdir. Məsələn, İngiltərədə kilsənin rolu böyükdür, Fransada isə azdır. Vətəndaşlar arasında dinin nüfuzu nə qədər çoxdursa, dini təşkilatlar da hökumətə daha çox təsir edə bilər.

Cəmiyyətin siyasi sisteminin bütün tərkib hissələri sıx üzvi vəhdətdə olur. Bu onunla şərtlənmişdir ki, onların qarşısında ümumi, vahid məqsəd insanların rifahı durur. Bu məqsəd ictimai inkişafın müxtəlif vəzifələrini daha səmərəli və məqsədyönlü həll etməyə, siyasi sistemin hər bir həlqəsinin imkanlarını daha tam açmağa imkan verir. Bununla belə, bu sistemin elementləri bir-birini əvəz etmədən öz konkret vəzifələrini yerinə yetirirlər.

Dövlət və digər qurumlar siyasi sistemin müstəqil hissələridir. Onların hər biri öz quruluşuna, təşkilat və fəaliyyət prinsiplərinə malikdir. Onlar həmçinin, öz daxili və xarici işlərinə dair məsələlərin həllində daxili müstəqilliyə və sərbəstliyə malikdir.

Siyasi sistemin təsisatları (ayrı-ayrı elementləri) olan dövlət və ictimai təşkilatlar bir-biri ilə sıx qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərirlər. Dövlət hər vasitə ilə bu cür təşkilatların sərbəstliyini müdafiə edir. İctimai qurumlar da öz növbəsində iqtisadi, sosial və mədəni quruculuq, ictimai qaydanın qorunması vəzifələrinin yerinə yetirilməsində hər cür kömək göstərir, dövlət orqanlarının formalaşmasında iştirak edirlər.

Dövlət cəmiyyətinin başlıca hakimiyyət daşıyıcısı və təşkilədicisi qüvvəsi kimi bütün qeyri-dövlət təşkilatlarının öz nizamnaməsi vəzifələri çərçivəsində normal fəaliyyətini təmin etməyi, onların inkişaf və təkmilləşməsinə yardım göstərməyi öz üzərinə götürür. Bu, konkret olaraq aşağıdakılarda əks olunur:

1. Dövlət insanlara ictimai təşkilatlarda birləşmək kimi konstitusiya hüququ verir və onların uğurlu fəaliyyəti üçün lazımi şərait yaradır. Qeyri-dövlət təşkilatları geniş siyasi azadlıqlardan, söz, mətbuat, yığıncaq, mitinq, küçə yürüşləri və nümayişlər keçirmək azadlıqlarından istifadə edirlər. Dövlət lazım olduqda onlara maddi yardım göstərir, onların mülkiyyətini qoruyur;

2. Dövlət bəzi qeyri-dövlət təşkilatlarının hüquqi vəziyyətini müəyyən edir. İctimaitəşkilatların fəaliyyətinin dövlət tərəfindən hüquqi tənzimlənməsi yalnız onların Nizamnamələrinin təsdiqi ilə məhdudlaşır. Təşkilat üzvlərinin daxili münasibətləri isə hüquqla deyil, ictimai təşkilatın normaları ilə tənzimlənir;

3. Qeyri-dövlət orqanlarının fəaliyyəti dövlət tərəfindən mühafizə edilir. İctimai təşkilatların hüquq və mənafelərini məhkəmə, prokurorluq və baş hüquq-mühafizə orqanları qoruyur ki, bunlar da dövlət orqanlarıdır.

Dövlətə və ictimai təşkilatların arasında belə əməkdaşlıq və qarşılıqlı əlaqə ictimai həyatın sabitliyinə, cəmiyyətdə həqiqi rəcmnin müəyyən olunmasına xidmət edir.

Cəmiyyətin siyasi sisteminin öz funksiyalarını həyata keçirməsi hüquq normaları çərçivəsində baş verir. Siyasi sistemin bütün təşkilati qurumları-dövlət təşkilatları, ictimai təşkilatlar, əmək kollektivləri-dövlət həyatının və ictimai həyatın hüquqi əsasını təşkil edən qanunlar çərçivəsində və əsasında fəaliyyət göstərirlər.

SUAL 3. Demokratiyanın anlayışı və mahiyyəti.

Bəşər sivilisasiyanın inkişafı prosesində idarə və özünüidarə əsasları üzərində insan birliklərinin mövcudluğunu təmin edən müəyyən ictimai hakimiyyət formalarının yaranmışdır. İctimai hakimiyyətin növlərindən biri olan, xalqı hakimiyyətin mənbəyi

kimi qəbul edən, xalq hakimiyyəti və yaxud demokratiya konsepsiyası formalaşmışdır.

Bir tarixi varlıq kimi cəmiyyət inkişaf etdikcə, demokratiya da inkişaf edir və dəyişir. Belə ki, ibtidai cəmiyyətdə qəbilə və tayfa özünüidarəetmə təsisatlarında (qəbilə və tayfa bütün həddi-buluğa çatmış üzvlərinin yığıncağı, Ağsaqqallar şurası, bir neçə icmanın yığıncağı və s.) qeyri-siyasi demokratiya mövcud idi. Dövlətin yaranması ilə bərabər isə siyasi demokratiya meydana gəldi.

Müsair anlamd «demokratiya» terini bir neçə mənə daşır. Onun **birinci mənəsi**, bu terminin etimologiyası ilə bağlıdır: «demos» xalq, «kratos» hakimiyyət deməkdir. «Demokratiya» qədim yunan dilində «xalq hakimiyyəti» kimi tərcümə olunur və yaxud Amerika Prezidenti Linkolnun açıqladığı kimi, «xalq tərəfində seçilmiş və xalq üçün xalqın idarəçiliyi» mənəsini daşır.

Demokratiya məfhumunun etimoloci anlayışında irəli gələn, onun daha geniş, **ikinci izahı** da var ki, o da hər bir təşkilatın quruluşu forması ilə bağlıdır. Belə ki, təşkilatın üzvlərinin idarəetmədə bərabər hüquqlu iştirakı və orada qərar qəbul edilməsi səs çoxluğu əsasında təşkil edilir.

Geniş mənada anılan demokratiya isə təşkilat, hakimiyyət və idarəetmə olan hər bir yerdə mövcud ola bilər.

Üçüncü mənada, demokratiya müəyyən varlıq sisteminə əsaslanan ictimai quruluşun ideali və ona uyğun dünyagörüşüdür. Bunlara azadlıq, bərabərlik, insan hüquqları, xalq suverenliyi və s. daxildir.

Dördüncü mənada, demokratiyaya, demokratik məqsəd və idelərin həyata keçirməsi, xalq hakimiyyəti uğurunda sosial və siyasi hərəkət kimi baxılır. Bu hərəkət Avropada mütləqiyyətlə mübarizə bayrağı altında, azadlıq və üçüncü təbəqənin bərabərliyi üçün yaranmış və tarix boyu tədricən öz məqsədi diapozonunu və iştirakçılarını genişləndirmişdir.

Müasir demokratik hərəkətlər müxtəlifdir. Bunlara sosial-demokratlar, liberallar və başqaları aiddir.

Xüsusi ədəbiyyatda xalq hakimiyyəti mənəsində demokratiya anlayışı normativ kimi başa düşülür. Çünki, bu fenomena normativ baxımdan yanaşılır ki, bu

da insani idealardan, dəyər və istəklərdən, irəli gələn kateqoriyaların zəruriliyini və quruluşunu nəzərdə tutur. Bu halda demokratiya azadlıq, bərabərlik, insan ləyaqətinə hörmət, həmrəylik kimi əsas dəyərlər üzərində qurulmuş ideallıqla səciyələnilir. Məhz, özünün dəyərli məzmununa görə demokratiya müasir dünyada demokratiyaya münasibətdəki yeni səciyyəyə borcludur.

Demokratiya normativ anlayışının güclü tərəfi olduğu kimi, zəif tərəfi də var. Onun güclü dəyərlərinin cəlbədicə olmasında, çoxlarını demokratik idealların həyata keçirməsi üçün praktiki hərəkətlərə sövq etmə bacarığındadır. Zəifliyi isə-həqiqətən uzaq olması, ideallaşdırılmasındadır. Real demokratiya heç zaman və heç bir yerdə xalqın hakimiyyəti olmayıb, çünki, belə halda bu qeyri-dövlət, ictiməi özünüdarə olardı. Bu anlayış yarandığı vaxtdan demokratiya dövlətlə bağlıdır, deməli, məcburiyyət və ya çoxluğun azlıq üzərində hakimiyyəti, adətən isə yaxşı təşkil olunmuş azlığın, müəyyən dərəcədə xalq tərəfindən nəzarət olunan idarəçilik formasıdır.

Demokratiyanın ilk dövlət forması bilavasitə (yaxud birbaşa) demokratiya olmuşdur. Onun kökləri uzaq keçmişə-hələ dövlətə qədərki qəbilə cəmiyyətinə gedib çıxarır. Bəzi alimlər təsdiq edirlər ki, demokratiya insan nəslinin meydana gəlməsinin (antropogenezin) mühüm faktorlardan biridir, çünki o, insanların bərabərhüquqlu ünsiyyətinin inkişafını, onların şüur və təfəkkürünü, fərdi məsuliyyətini və şəxsi ləyaqətini situmullaşdırmışdır.

Bütün xalqlar demokratiyanın qəbilə formasından keçmişdir. Bunun tipik nümunəsi kimi, Amerka hindularını irokezləri göstərək olar. Bu qəbilənin bütün yaşlı kişi və qadınları öz ali rəhbərlərini-ağsaqqalı (sxemi) və rəhbəri (hərbi başçını) seçərkən və dəyişdirərkən bərabər seçki hüququna malik olub. Qəbilədə ali hakimiyyət şuraya-bütün yaşlı nümayəndələrin yığıncağına məxsus idi. O, qəbilə başçılarını və sxemləri seçir və azad edir, müharibə və sülh məsələlərini həll edirdi və s.

Qəbilə daha mürəkkəb təşkilatın-fratriya ittifaqının demokratik vahdi kimi çıxış edirdi. Bu fratriya ittifaqı muxtariyatı saxlamaqla yanaşı, ali hakimiyyət orqanı kimi ümumi şurası olan ərazi, ünsiyyət, qohumluq və digər əlamətlərə görə bir-birinə

xüsusilə yaxın olan bir neçə qəbilələrin birliyi. Bir neçə fratriyalar tayfa təşkil edirdi. Onlara bütün qəbilələrin hərbi rəhbərlərindən və sxemlərindən ibarət olan tayfa şurası rəhbərlik edirdi. Bu şuranın iclaslar açıq keçirilirdi. Adətən, belə şuralarda qərarlar yekdillik prinsipi ilə qəbul edilirdi.

Demokratiyanın oxşar formaları qədim yunanlar, almanlar və başqa xalqlarda da mövcud olubdur.

Afina polisində birbaşa demokatiya hökümranlıq edirdi. Hakimiyyətin əsas institutu xalq yığıncağı idi. Məhz burada partiya, parlament, yaxud bürokratiya kimi heç bir vasitəçi hissə olmadan ümumi ifadə formalaşır, qanunlar və qərarlar qəbul edilir.

Xalq məclisinin hakimiyyət heç nə ilə məhdudlaşdırılmır və şəxsi həyatın bütün sahələrinə yayılırdı. Hakimiyyətin mütləqliyi və hər yana yayılmasında demokratiyanın tiraniyaya çevrilməsi təhlükəsi var idi.

Demos Akton yazırdı: «Vicdanı içərsindən dağıdan, hökümdarların qəlblərini qəddarlaşdıran və aqlını dumanlandıran hədsiz hakimiyyəti sahib olmaq öz pozğun təsirini məşhur Afina demokratiyasında da göstərirdi. Azlığın əsarətində olmaq pisdir, lakin, çoxluğun əsarəti ondan da pisdir. Çünki, kütlədə azlığın demək olar ki, müqavimət gösmərə bilmədiyi gizli ehtiat qüvvələr gizlənilir. Bütün xalqın mütləq idarəsinə şikayət vermək olmaz. Ondən xilas olmaq da, gizlənə bilmək də çox çətindir».

Nə qədər ki, Xalq Məclisi Perikt kimi müdrik və nüfuzlu başçıların təsiri altında idi, varlı-kasıb arasındakı ziddiyyətlər aradan qaldırırlar, çoxluğun tam hakimiyyəti müxtəlif rəylərlə, söz azadlığı ilə hesablaşaraq, ahəngdar çıxış edir və azlığın məhv olunmasına gətirib çıxarmırdı.

Lakin nüfuz sahiblərinin dəyişməsi və vətəndaşların mülkiyyət bərabərsizliyinin artması, qara kütlənin təsirinin güclənməsi və ümumi mənəvi pozğunluq nəticəsində Afina Respublikası oxlokratiyaya çevrilir.

Siyasi təkəkkür tarixində xalqa daha çox sadə adamlar, imkansız aşkağı təbəqə, ahalinin əksəriyyətini təşkil edən qara camaat kimi baxılırdı. Demosun belə anlayışına hələ Aristoneldə də rast gəlmək mümkündür.

Aristotel demokratyanı dövlətin düzgün forması hesab etmirdi və onu, ümumi rifahi nəzərə alan düşünülmüş milli qərarlara, idarəçiliyə qadir olmayan qərar camaatın, demosun hakimiyyəti kimi izah edirdi. Müasir siyasi nəzəriyyələrdə belə idarəçilik tipi «oxlokratiya (qara kütlə)» anlayışında öz əksini tapır, bu da yunan dilində tərcümədə «qara camaatın, kütlənin hakimiyyəti» və çoxluğun istibdad üsul idarəsi (tiraniya) adlanır.

Demosun hakimiyyəti mütləqiyyətə çevrilir. Çoxluğu təmsil edən qanunverici qanunda üstün dayanır və bazar meydanında plebsitin (qara camaatın) qəbul etdiyi qərarlar əsasında hərbi əməliyyatlara rəhbərlik etməyə cəhdlər göstərir və uduzmuş döyüşlərə görə sərkərdələri ölüm cəzasını məhkum edir. ona görə də həmin dövüdə kasıbların varlılara divan tutmasına, kafi və qeyri-düşüncələrin, o cümlədən, görkəmli fəlsəfəçilərin və müdriklərin təqib edilməsinə çox tez-tez rast gəlmək olardı. Belə divanların qabarıq nümuələrindən ilahilərin təhqiri haqqında işi («Hermokolidlərin prosesi»), fəlsəfəçi Anaksaqorun qovulması, o zamanın dahi mütəffəki olan Sokratın ölüm məhkum edilməsinə misal gətirmək olar. Çoxluğun azlıq üzərində hökümranlığı Afina demokratiyasını güclü despotik və hətta, totalitar tendensiyalı idarə forması kimi xarakterizə etməyə imkan verir.

İdarəçiliyin səmərəsizliyi, korrupsiya, azlığa qarşı özbaşnalıq, kökü Afinalı olmayanların vətəndaş sıralarından çıxarılması, qeyri düşüncəlilərin təqib edilməsi-bütün bunlar demokratiyaya inamsızlıq yaradır və sosial müxalifətin düşərgəsini gücləndirirdi.

Hakimiyyət uğrunda mübarizənin aktivləşməsi afinalıları məcbur edir ki, bizim eradan əvvəl 410-cu ildə demokratiyaya qəsd edənlərə qarşı ölüm cəzasını və əmlakın müsadirə edilməsini nəzərdə tutan xüsusi qanun qəbul etsinlər.

Lakin, nə cəzalandırıcı tədbirlər, nə də çoxluğun qərarlarının konstitusion məhdudlaşdırılması məcburiyyətinin gec də olsa dərk edilməsi və bununla da dövlətin və vətəndaşların özünü plebsin şiltaq və dəyişkən əhval-ruhiyyəsindən qorumaq cəhdi demokratiyanı xilas edə bilmədi.

Xalq hakimiyyətinin ən qədam inkişaf etmiş forması olan Afina Respublikasının pozulması və süqutu lokal xarakter daşıyırdı.

Afina demokratiyasına oxşar dövlətlər Qədim Romada, Qədim Novqorodda, Florensiya və başqa şəhərlərdə də olmuşdur. Orta əsrlər dövründə Avropada və bütün dünyada uzun əsrlər boyu avtoritar, monarxiya idarə formasının hökmranlığı bərqərar oldu. «Demokratiya» (xalq hakimiyyəti) sözü isə Avropanın siyasi leksikonundan az qala 2 min il müddətinə yoxa çıxır və Aristotelin düşündüyü mənada düzgün olmayan, qara kütlənin dağıdıcı hakimiyyəti, pozğun idarə formasında işlədilirdi.

Bu gün demokratiya birbaşa mənada heç bir yerdə ümumdövlət miqyasında istifadə olunmur. O, yalnız bir idarə forması kimi İsveçrənin 3 dağlıq kantonunda saxlanır. Burada əhali hər il xalq yığıncağına toplaşır.

«Xalq» və «Xalq hakimiyyəti» və onlara yaxın olan «xalq suverenliyi» və «demokratiya» məfhumları mühüm əhəmiyyətə malikdirlər. Bu anlayışların konkret sosial-iqtisadi xarakteristikasının əsas tutsaq, aydın olar ki, xalq hakimiyyəti haqqında yalnız hakimiyyətə doğrudan da, bütün cəmiyyətə, yaxud, ən azı onun çoxluğuna, öz əməyi ilə cəmiyyətin rifahını və inkişafını təmin edən insanlara məxsus olan zaman danışmaq mümkündür.

Xalq suverenliyi prinsipi ümumi suverenlik haqqında elmin bir hissəsikimi, sinif şəklində formalaşma və bərqərar olma məhələsində olan burcuaziya ideoloqları tərəfindən dürüst ifadə edilmişdir.

Burcuaziyanın siyasi hakimiyyət uğrunda feodal hakimiyyətinə qarşı mübarizəsi yalnız onun xalq kütləsinə arxalanması şərti ilə mümkündür. Belə birdayağı əldə etmək üçün burcuaziya xalqın əsrlərlə arzu etdiyi azadlıq və xalq idarəçiliyi şüarını irəli sürür.

İngiltərəli tədqiqatçı E.Xinsli suverenliyə bir mühüm anlayış kimi baxır ki, o «siyasi cəmiyyətdə ali və mütləq siyasi hakimiyyətin mövcudluğu haqqında ideyanı özündə təmsil edir».

Xalq suverenliyi heç nə ilə məhdudlaşdırılmayan, cəmiyyətin bütün həyat sahələrini əhatə edən tam, monolit xalq hakimiyyətidir, insanların vahid maraq və məqsədləri ilə möhkəmlənən, hamının rifahına yönələn, hər kəsin əməyi ilə birləşən və onların ümumi ideyalarının bərqərar olması üçün birgə mübarizəsidir və o, yalnız həqiqi xalq hakimiyyətindən söhbət gedən yerlərdə həyata keçirilir.

Bu gün mövcud olan demokratik sistemlər öz başlanğıcını liberal demokratiya, kollektivist demokratiya, sosialis demokratiya, plüralist demokratiya idarəçilik formalarından götürür.

Siyasi və demokratik tərəkürün inkişafında liberalizmin xidmətləri çox böyükdür. Liberalizm ilk dəfə sosial tərəkür tarixində şəxsi (fərdi) cəmiyyət və dövlətdən ayırır, iki avtonom sahə-dövlət və vətəndaş cəmiyyəti arasında hədd müəyyənləşdirilir, Konstitusiyaya və institutlara vasitəsilə dövlətin vətəndaş cəmiyyəti və şəxsiyyət ilə olan qarşılıqlı əlaqələrinə təsir edən fəaliyyət sahələri və səlahiyyətlərini məhdudlaşdırır, azlığın çoxluca qarşı hüquqları və muxtariyyətini müdafiə edir, vətəndaşların siyasi bərabərliyini elan edir, şəxsiyyətə ayrılmaz, fundamental hüquqlar verir və onu siyasi sistemin baş elementi qismində təsdiq edir. Liberal ideyaların vətəni və bu ideyaların ilk dəfə həyata keçirildiyi yer İngiltərədir.

Hələ orta əsrlər dövründə, kontinental Avropada mütləqiyyətin gücləndiyi bir vaxtda, ingiltərəlilər monarxın hakimiyyətini məhdudlaşdırmağa müvəffəq olurlar, İngiltərə dövlətinin tədricən çoxəsirlik liberallaşma prosesinin əsasını, 1215-ci ildə qəbul edilmiş müasir Konstitusiyaya oxşar-Böyük Azadlıq Partiyası qoymuşdur.

Klassik liberal demokratiyanın nöqsanı ondadır ki, antik demokratiyadakı kimi, o, əhalinin hamısına: aşağı təbəqəyə, fəhlə sinifinə, qadınlara şamil edilmir və ona görə də xalqın hakimiyyəti ola bilməz.

Liberal dövlətin qüsurlarını aradan qaldırmaq və həqiqi xalq hakimiyyəti yaratmaq cəhdini kollektivçi demokratiya konsepsiyası və onun real modeli edir. Demokratiyanın bu tipi nəzəri cəhətdən hərtərəfli işlənmişdir. Sosializm dövlətçiliyinin mövcud olduğu ölkələrdə onu praktiki cəhətdən həyata keçirmək cəhdi isə müvəffəqiyyət qazanmadı. Buna baxmayaraq, o, demokratiyanı, nəzəri və praktiki cəhətdən xeyli zənginləşdirmişdir (ən çox mənfi təcrübə ilə). Bu da Qərbin müasir siyasi sistemə xeyli təsir göstərmişdir.

Kollektivist demokratiyanın nümayəndələri-Russo, Marks, Lenin.Kral Smitt sayılır. Demokratiyanın bu tipini ilk dəfə daha açıq, parlaq şəkildə Can Cak Russo əsaslandırmışdır (1712-1778). O, cəmiyyətin «ümumi» və «xüsusi»yə ayrılan liberal

bölgüsünü tənqid edir. Onun fikrincə, liberal mütəfəkkirlərin təsdiq etdikləri fərdilik və egoistik cəmiyyət üçün dağıdıcıdır.

Russonun demokratik respublikasının vətəndaş ideali şəxsi həyatına qapılmış individuallist yox, vahid «cəmiyyət gövdəsi»nin həyat mənbəyi olan cəmiyyətin aktiv üzvüdür.

Russonun demokratiya nəzəriyyəsi bütün hakimiyyətin, təcrid olunmuş fərdlərin könüllü olaraq vahid birləşməsi yolu ilə yaranan xalqa məxsusluğundan irəli gəlir.

Xalqın formalaşması «assosiasiyasının hər bir üzvünün bütün hüquqları ilə birlikdə öz icmalarının xeyrinə» olan tam ayrılması deməkdir. Bu andan şəxsiyyət öz hüquqlarını itirir. Onlar ona daha lazım deyillər, çünki, bütöv bir vahid olan dövlət öz üzvlərinin qayğısına qalır, onlar da öz növbəsində dövlətin rifahı haqqında fikirləşməlidirlər.

Xalq bölünməzdir. O, vahid ümumi iradə və ayrılmaz suverenliyə malikdir. Onun daxilində sabit çoxluq və azlıq yoxdur, ona görə sonuncunun müdafiəsinə ehtiyac duyulmur. Xalq hakimiyyəti bütöv bir vahid kimi heç nə ilə məhdudlaşmır. «Əgər kimsə ümumi iradəyə tabe olmağa etiraz etsə, o bütün orqanizmlə buna məcbur edilərək, bu da o deməkdir ki, onu güclə azad olmağa məcbur edəcəklər».

Russo demokratiyası konsepsiyasının totalitar səmti öz inkişafını sonralar marksizmdə və xüsusilə də, Lenin demokratiyasının nəzəriyyəsindən alır, eləcə də, təcrübədə «sosialist demokratiyası» modellərində reallaşdırmışdır.

«Sosialist demokratiyası» nəzəriyyəsinin Russo konsepsiyasına nisbətən xüsusiyyətləri ən əvvəl xüsusi mülkiyyətin tam inkarında və bununlada şəxsiyyətin hər cür avtonomiyasının tam inkarında xalqı fəhlə sinfi, zəhmətkeşlər ilə əvəz etməkdə, eləcə də, fəhlə sinfinin və bütün xalqın avanqardı olan, tam demokratiyaya-ictimai özünüidarəetməyə keçid prosesinə rəhbərlik edən Kommunist Partiyasının aparıcı rolunun ideyasında öz təzahürünü tapır.

Həqiqətlə isə «sosial xalq hakimiyyəti» onun aklomasion (yuxarının qəbul etdiyi qərarların yalnız zahiri bəyənilməsi) institutları ilə cəmiyyətin totalitar sturukturunu gizlətmək üçün bir gərdək rolunu oynayır, faktiki hakimiyyəti real

demokratiyanın deyil, ali rəhbərliyin əlində cəmləşdirirdi. Kollektivist demokratiya nəzəriyyəsi liberal anlayışlı demokratiyaya dair praktiki dəyərsizliyini, yaxud ən azı uğursuzluğunu göstərir.

Onun həyata keçirilməsi cəhdi isə nomenklaturanın, totalitarizmin yaranmasına, hər cür şəxsi azadlığın boğulmasına, qeyri düşüncəliyə qarşı terrora gətirib çıxarır. Aydınır ki, xalqın hakimiyyəti şəxsiyyətin azadlığı və digər hüquqlarının təminatı olmasa, onun rolu ilkin mənbə kimi tanınması və institusional təhkim edilməzsə, real ola bilməz.

«Bu faktlar sarsıdır»-Aleksyev S.S.yazır, xüsusilə ona görə ki, bizim tərəfimizdən axır vaxtlar açıq-aşkar elan edilən faktlar, yer üzərində ən ədalətli, humanist və nəcib quruluş yaratmaq üçün çağırılmış Böyük İnkilab cəmiyyətində, zəhmətkeşlər cəmiyyətində baş verdi».

Bir də insanı bu gün sarsıdan o faktlardır ki, bəzi insanlar bu hadisənin müşahidəçiləri olaraq, sosialist demokratiyasının səhvlərinə hər cür bəraət qazandıрмаğa, ideallaşdırmağa çalışırlar, bütüngünahları gah Stalin, gah da yüngülcə Xruşşovun, Breçnevın üzərində yıxaraq, köhnə bünövrə üzərində hüquqi dövlət qurmağa cəhd edirdilər.

«Sovet dövləti və hüquq» curnalı yazır: «Sovet cəmiyyətinin son illərində keçdiyi yol 3 tarixi dönüş nöqtəsi ilə qeyd edilir: Sov. **İKП МК-nin aprel** aprel (1988-ci il) Plenumu, partiyanın XXVII qurultayı, Sov. İKP-nin XIX Ümumittifaq konfransı ilə ölkədə baş verən kəskin dəyişikliklər arasında birinci yerlərdən biri partiya və xalqın (xalq ikinci dərəcəli mənada) tərəfində sosial demokratiyasının daimi, əsl təhrif edilməmiş mənasını daha da artan əhəmiyyətinin yeni dərk edilməsinə məxsusdur. Və sonra: «Sov. İKR-nin yenidənqurma, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsi kursu demokratikləşmədən, xalqın özünidarəetməsinin bərqərar edilməsindən ayrılmazdır».

Bütün bu fikirlər bir daha sübut edir ki, yenidənqurma prosesində mühüm rol Kommunist Partiyasına məxsusdur. Təbii olaraq dövlət rejimi pratokratik olaraq qalır. Alimlərin dili ilə desək, sovet respublikasına təmtəraqlı «demokratik» libaslar geyindirərək, onun avtoritar mahiyyətini gizlədirlər.

Sosialist demokratiyası sistemində bilavasitə demokratiya institutlarına daha konkret qiyyət vermək üçün belə recimin bir növünün elementləri olan toaltarizmə, avtoritarizmə gətirib çıxaran, izddiyyətlərə və faktlara nəzər salmaq lazımdır. Totalitar recim Sov. İKP-nin rəhbərliyi altında məhz Qazaxıstanda, Pribaltikada, Tiflisdə, Bakıda öz xalqını qırmaq keyfiyyətlərini aşkar etdi.

İndi isə sosializmin ayrılmaz hissəsi kimi V.İ.Leninin ardıcıl və tam demokratiya konsepsiyasına nəzər salaq. V.İ.Lenin zəhmətkeşlərin idarəçilikdə iştirak və demokratikləşmə problemlərini işləyib hazırlamışdır. Onun fikrincə, kütlənin nəinki ümumi qaydaların, qanun və qərarların müzakirəsində fəal etməklə onların yerinə yetirilməsinə nəzarəti həyata keçirmək, eləcə də, bilavasitə onların yerinə yetirilməsində iştirak etmək, məsul rəhbərləri seçmək, onları dəyişmək, onların fəaliyyətində hər hansı xırda addımları da bilmək, yoxlamaq və idarəetmə funksiyalarını yerinə yetirmək üçün kütlənin fəal üzvlərini fərq qoymadan irəli çəkmək» və s. kimi hüquqları olmalıdır.

V.S.Muşinskiy yazır: «İnqilabın qələbəsindən bir neçə ay keçmiş məlum olur ki, zəhmətkeşlər tərəfindən həyata keçirilərək idarə orqanı kimi yaranan Sovetlər, artıq zəhmətkeşlər üçün proletariyatın qabaqcıl təbəqəsi tərəfindən həyata keçirilərək idarə orqanına çevrilirlər. Bu prosesin səbəbini Lenin kütlənin mədəni səviyyəsinin aşağı olmasında, siyasi fəaliyyət təcrübəsinin olmamasında, passivlik, yorğunluq, aclıq, müharibənin bəlalarında görür».

V.S.Muşinskiy fikrincə, proletariyatın bu qabaqcıl təbəqəsi hərbi, təsərrüfat, partiya və sovet aparatı ilə tamamilə hopturulur. Vətəndaş müharibəsinin siyasi imperativi isə rəhbərliyin inzibati-komandi «diktator» mahiyyətini, yəni yuxarının direktivinə, səfərbərliyə əsasən idarəçilik aparatından irəli gələn tendensiyanı intensivləşdirir.

Yuxarılardan gələn müntəzəm məcburetə (orduya səfərbərlik, ərzaq tədarükü, əmək mükəlləfiyyəti, istehsalat-istehlak kommunalarına məcburi birləşmə və s.) və aşağıdan aparata lazımi nəzarətin olmaması bürokratik pozğunluğa, idarəçilik aparatının əsassız böyüməsinə şərait yaradır, iqtisadiyyatın dağılmasına səbəb olurdu.

Son dərəcədə qorxulu olan bu tendensiyaları dayandırmaq üçün nə etmək olardı?

BİRİNCİSİ-bütün demokratik təşəbbüslərin qanunvericilikdə təsbit edilməsi və hakimiyyət aparatlarının bütün hissələrində onların icrasına ciddi nəzarət olunması;

İKİNCİSİ-zəhmətkeşlərin, həmkarlar ittifaqının fəal iştirakı ilə idarəetmədə köhnə kadrlar da cəlb edilməklə, professional-idarəetmə aparatı yaratmaq;

ÜÇÜNCÜSÜ-sosialist dövlətinin zorakılıq və məcburiyyət sinfi olan fəhlə sinfinin diktaturası kimi yaranmasına baxmayaraq, bütün zorakılıq və məcburiyyəti aradan qaldırmaq, çünki, kollektivist demokratiyasının nəzəriyyəsi heç də bir zorakılıq nəzərdə tutmur və bütün vətəndaşlara eyni bərabər hüquqi vəziyyət verir;

Nəhayət, **DÖRDÜNCÜSÜ**-siyasi plüralizmə meydan vermək.

Lenin və onun tərəfdaşlarının yuxarıda qey olunanlara münasibətini qısaca araşdıraraq.

BİRİNCİSİ-qanuna, idarəetmə sisteminin hüquqi tənzimlənməsinə dair V.İ.Lenin yazırdı. «Diktatura bilavasitə zorakılığa arxalanan, heç bir qanunlarla məhdudlaşmayan hakimiyyətdir. Proletariatın inqilabi diktaturası proletariatın burcuaziya üzərində zorakılıqla qazanılmış və zorakılıqla saxlanılan, heç bir qanunla məhdudlaşmayan hakimiyyətidir».

Her şey son dərəcə aydındır, əgər desələr ki, başlanğıc dövründə o Rusiyanın qeyri-düşüncəli vətəndaşlarının məhv edilməsi üçün zəruri idi, bu yalan olacaq.

İKİNCİSİ-professional idarəçilik aparatının yaradılması və idarəçiliyə həmkarlar ittifaqının və ehtiyac olarsa, burcu peşəkarlarının cəlb edilməsi.

Bu barədə Q.Plexanov yazır: «Əslində, demokratiya hökumətə tam şəkildə etimad etmir. Ancaq eşidəndə ki, onun sosialist partiyasına məxsus olmayan üzvlərini devirmək lazımdır, o, laqeyd qalır. Onun ən çox düşüncəli və ən çox nüfuzlu üzvləri kapitalizmə şərək çıxmaqda günahlandırılmaqdan qorxaraq, susurlar».

Ancaq indiki hökumətdən «kapitalist nazirləri» çıxarmaq bu hökuməti devirmək və onun yerinə yeni, müxtəlif sosialist təşkilatların üzvlərindən ibarət hökumət qoymaq deməkdir. Lenin və onun həmfikirləri çoxdan bunuetməyi təklif

edir və onlar indiki hökumətdən burcuaziya üzvlərini çıxarmağa nail olmaqla, özlərinə çox sadıq qalırlar. XXX Lenin taktikasını rədd edərək, hakimiyyətin sosialistlərin əlinə dərhal keçdiyi halda nə baş verəcəyini xalqa izah etməyə qorxan o yoldaşlar özlərinə sadıqdirlərmi?

Belə keçid məhz «proletar və kəndlilərin» diktaturası olardı. Bizim zəhmətkeş kütlə hələ belə diktaturaya hazır deyil.

Engelsin qeyd etdiyi kimi, hansı sinif olursa-olsun, onun üçün ən böyük bədbəxtçilik odur ki, o, hələ özünün kifayət qədər inkişafı olmadığı, hakimiyyətdən lazımı istifadə etməyi bacarmadığı bir vaxtda hakimiyyət əldə edir, bu halda onu amansız məğlubiyyət gözləyir.

Q.Plexanov deyir: «O ki, qaldı bizim zəhmətkeş kütləsinə, əgər o, hakimiyyəti zəbt etsə, onların məğlubiyyəti daha çox labüddür, çünki, hamıya məlumdur ki, Rusiya görünməmiş iqtisadi bərhad vəziyyətdə yaşayır. Kim bununla razılaşa – bununla isə bizim təşkil edilmiş demokratiyanın əksər çoxluğu razıdır – o, nəhayət düzgün, müsbət nəticə çıxarmalıdır. Zəhmətkeş kütlələrə izah edilməlidir ki, ölkənin idarəetmədə burcuaziyanın iştirakı indiki, tam müstəsna bir zamanda xüsusilə zəruridir.

Nə qədər ki, Lenin taktikasını rədd edən bizim demokratlar bunu açıq və cəsarətlə elan etməyiblər, onlar yarımLeninçilər olaraq qalacaqlar və o vaxta qədər onlar tam Lenin taktikasını həyata keçirənlərin dağıdıcı söylərini sarsıda bilməyəcəklər (20 iyun 1917-ci il).

Plexanovun proletariatının dövləti öz əlinə almağa hazır olmaması barəsindəki fikirlərini Lenin də öz əsərlərində təsdiq edir. Bunların bəzilərinə nəzər salaq. Lenin nəzəri cəhətdən proletar demokratiyası sistemində həmkarlar ittifaqına xüsusi yer yer ayırmasına, onların təsərrüfatçılığın, kommunistlərin məktəbi, partiyayı və fəhlə sinfini birləşdirən hissə adlandırılmasına baxmayaraq, əslində isə, Muşinskiy qeyd edir ki, o, «fəhlə müxalifətinin, sənayenin idarə olunmasının həmkarlar ittifaqına verilməsi təklifini çox kəskin tənqid edirdi. Dağıdılmış, parçalanmış, simasını itirmiş fəhlə sinfi, partiyanın rəhbər rolu olmadan bu vəzifəni yerinə yetirə bilməz».

Burcuaziya ideoloqlarının «nəinki Lenin dövründə, hətta, XX əsrin sonuna qədər Sov. İKP-nin diktaturansı mövcud olub» fikri ilə razılaşmamaq olmaz.

Bu gün tarix sosialist demokratiyasının rəhbərinin ziddiyyətli baxışlarını sübut edirp. «Proletaritin diktatuarsı», -Lenin yazır-yalnız kommunist partiyası tərəfindən mümkündür,başqa heç çür mümkün deyil. «partiya, proletariatin bilavasitə hakim avanqardıdır, rəhbəridir».

V.T.Kabışevdeyir: «Partiyanın rəhbər rolunun proletariatın diktatursı ilə eyniləşdirilməsi bir sinfin partiya ilə əvəz olunmasına, Kommunist partiyasının rounun azalmasına, nüfuzdan salınmasına gətirir».

V.Lenin yazırdı: «Heç bir mühüm siyasi, yaxud təşkilati məsələ, bizim respublikada, heç bir dövlət idarəsi tərəfindən, partiyanın MK-nin göstərişi olmadan həll olunmur».

Deyilənlərə yekun vuraraq demək olar ki, sosialist demokratiyası Lenin partiyası tərəfindən uydurulmuş əfsanədir. Bu heç nə yox, sadəcə totalitarizmdir. Totalitarizm qurluşunun formalaşmasının məntiqi belədir. Ümumi məqsədlər iqtisadi və sosial planlaşdırmanın köməyi ilə konkretləşdirilir və realizə edilir. Hər şeyi əhatə edən planlaşdırma öz növbəsində həm planların həyata keçirilməsi üçün etibarlı təminatla, həm də qüdrətli hakimiyyətə və kütləvi dayağa ehtiyac duyur. Bu da hakimiyyət institutlarının və sosial nəzarətin gipertofik artması ilə təmin edilir. Bununla hər cür başqa fikirlər məhv edilir, çünki, kütləvi tabeçilik, birgə ideoloji inamsız mümkün deyil. Mərkəzdən idarə olunan mürəkkəb dövlət maşını vətəndaşların fərdi azadlığına yol vermir, çünki, bu hamarlanmış vahid birliyə təhlükə yarada bilər.

Totalitarizmin tarixinə birinci və klassik forması sovet tipli kommunizm (sosializm) olmuşdur. Onun bünövrəsini 1918-ci ildə ümumi şəkildə formalaşmış hərbi-kommunist sistemi qoymuşdur. Totalizmin bu növü digər növlərindən daha artıq dərəcədə bu qurluşun əsas cəhətlərini ifadə edir, o səbəbdən ki, xüsusi mülkiyyətin və deməli, şəxsiyyətin hər cür avtonomiyasının tam aradan götürməsini, dövlətin mütləq hakimiyyətini nəzərdə tutur.

Demokratiyanın bir neçə modelini araşdırıb, belə nəticə çıxarmaq olar ki, xalq suverenliyi demokratiyanın mühüm təşkilədiçi əlamətidir və bu əlamət tək-cə həmin subyektin anlayışı nöqtəyi-nəzərdən yox həm də onun hakimiyyəti həyata keçirmək formasına görə ona qiymət vermək üçün bir əsasdır. Xalqın idarəçilikdə iştirakından, kim vənecə bilavasitə hakimiyyət funksiyasını həyata keçirməsindən asılı olaraq, demokratiya aşağıdakılara bölünür: birbaşa, plebissit və nümayəndəli (representativ).

Aydınlaşdırılıb ki, xalq hakimiyyətinin birbaşa formalarında vətəndaşlar özləri qərarların hazırlanmasında, müzakirəsində və qəbul edilməsində bilavasitə iştirak edirlər. İştirakın belə forması antik demokratiyalarda üstünlük təşkil edirdi. Praktika olaraq o, kiçik kollektivlərdə (istehsalatda, şəhərlərdə və s.) mümkündür; ümumdövlət miqyasında o heç yerdə tətbiq edilmir. O, idarəçilik forması kimi yalnız İsveçernin üç dağ kantonunda (oranın əhalisi hər il xalq iclaslarına yığışır) və İsrail kibutslarında saxlanılır.

Birbaşa və plebissit demokratiya arasında fərq mövucuddur. Belə ki, birbaşa demokratiya vətəndaşların hakimiyyət prosesinin bütün əsas mənbələrində iştirakını nəzərdə tutursa, plebissit demokratiyasında isə vətəndaşların siyasi təsir imkanları nisbətən məhdudu. Onlara yalnız səsvermə yolu ilə hər hansı qanun layihəsini bəyənmək və yaxud etiraz etmək hüququ verilir.

Müasir dövlətlərdə siyasi iştirakın aparıcı forması nümayəndəli demokratiya hesab olunur. Onun mahiyyəti onlan ibarətdir ki, vətəndaşlar qərarların qəbulunda, onların maraqları ifadə edən, qanunları qəbul edən öz nümayəndələrinin seçimində vasitəli iştirak edirlər.

Bəzi demokratik sistemlərin fərqləndirici keyfiyyətləri demokratiyanın dördüncü əlamətlərini-despotiyanı aşkar edir. O, çoxluğun heç nə ilə və heç kimi ilə məhdudlaşdırmayan, kütlənin dəyişkən əhval-ruhiyyəsi və özbaşınalığı ilə bağlı olan hakimiyyətdir. Çoxluğun hakimiyyəti şəxsiyyətin tam tabe olmasını tələb etdiyivə onun üzərində daimi nəzarətə can atdığı hallarda demokratiya totlitarizmə çevrilir.

Bu cür idarəçilik formalarının antipodu konstitusion demokratiyası sayılır. O, çoxluğun hakimiyyətini müəyyən çərçivəyə salır, səlahiyyət və funksiyalarını

konstitusiya və hakimiyyətlər bölgüsü ilə məhdudlaşdırır və bununla da, azlığın, o cümlədən, şəxsiyyətin azadlığını və muxtariyyətini təmin edir.

NƏTİCƏ

Demokratiya ideyası bu gün dünyady geniş tanınır. Lakin, bu formada olan idarəçilik şəraitində yer kürəsi əhalisinin az bir hissəsi yaşyır. Əksər dövlətlərdə demokratiya avtoritar hakimiyyətin mötəbər fasadı kimi çıxışdır. Bu hallarda demokratik idarəetmə formaları həyata qabiliyyətli olmur və süquta uğurayırlar. Bəs hansı faktorlar demokratiyaya keçidə imkan verir və onun stabilliyi nədən asılıdır? İkinci dünya müharibəsindən sonra Qərbdə həyatı keçirilən çoxsaylı elmi tədqiqatlarla bu sual cavab verməyə cəhd ediblər. Onların müəllifləri geniş statistik materialların nisbi təhlil əsasında müəyyən ediblər ki, demokratiyaya keçid, onun sabitliyi, həyat qabiliyyəti demokratyanın iqtisadi, sosial, mədəni, dini və xarici siyasət zəminlərindən asılıdır.

Beləliklə, yuxarıda araşdırılanlar və demokratiyanın digər parametrləri koordinat sistemi təşkil edir ki, bu koordinat sistemi də demokratiyanın ən əhəmiyyətli xüsusiyyətlərin aşkar etməyə və onun spesifik modellərini, tiplərini ayrı etməyə imkan verir. Demokratiya prosesindəki bu mürəkkəblik və ziddiyyətləri nəzərə alsaq, belə bir sual meydana çıxır, -cəmiyyətə demokratiya lazımdırımı? Bütün ölkələr demokratiyaya hazırdırımı və o, cəmiyyətə, ayrıca insanlara nə verə bilər: dövlətçiliyin dağılmasını, anarxiya və xaos, yaxud azadlıq, qayda-qanun, rifah?

Bu sual nəinki bu gün müstəqil Azəobaycan Respublikası üçün, eləcə də, bütün cəmiyyətlər, demokratiya yoluna qoymuş bütün dövlətlər üçün aktualdır və daim aktual olaraq qalacaqdır.

Tarix sübut edir ki, əksər monarxiyalar, hərbi xunta və başqa avtoritar hökumətlər iqtisadi inkişafın, sosial rifahın yüksəlməsi, vətəndaşların təhlükəsizliyinin və onların fərdi azadlıqlarının təmin edilməsi və eləcə də, əməyin nəticələrinin ədalətli bölgüsü üçün zəif, yaxud korrupsiyaya düçar olmuş demokratik recimlərə nisbətən daha çox işlər görmüşdür.